

AMERİKAN İÇ SAVAŞI VE ADANA: PAMUK TARIMININ ADANA’NIN MODERNLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ

Özlem YAKTI*

Özet

1861’de gerçekleşen Amerikan İç Savaşı ile Çukurova, dünya çapında yaşanan değişimin bir parçası olmuş ve dünya pamuk üretimi ağı içerisinde yer almaya başlamıştır. Dünya pamuk üretiminde ilk sırada gelen Amerika’da başlayan iç savaşa bağlı olarak ürün miktarı azalmış, fiyatlar ise yükselmiştir. Bu durum o günün en önemli pamuk alıcısı İngiltere’yi darboğaza sokmuş ve yeni üretim bölgeleri aramasına neden olmuştur. Gereksinilen pamuk ihtiyacını karşılayabilecek kapasiteye sahip olan Adana, İngiliz tekstilciler için hem hammadde sağlanabilecek, hem de yatırım yapılabilecek bir bölgeye dönüşmüştür. XX. yüzyıl başlarına dek devam eden bu süreç sayesinde Adana önemli gelirler elde etmiş; Güney Anadolu’nun iktisadi merkezi haline gelmeye başlamıştır. Bu ekonomik gelişime bağlı olarak gündelik yaşamı da etkileyen birtakım iktisadi-sosyal düzenlemeler yapılmıştır. Bu makalede, pamuk üretiminin yaygınlaşmasıyla, Adana kentinde, ekonomiden kentleşmeye, toplumun bütün alanlarında meydana gelen değişimler ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adana, pamuk, İngiliz tekstil sanayi, Amerikan iç savaşı, modernleşme.

Abstract

American Civil War and Adana: The Impact of Cotton agriculture in the Modernization Process

With the American Civil War in 1861, Çukurova became a part of the change undergone worldwide and started to take its place in the cotton production net in the world. Due to the civil war in America, which was the leading cotton producer in the world, the amount of the product decreased and the prices increased. This

* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi

situation also pressed the United Kingdom for cash which was the most important cotton customer of the day and caused their searching for new regions. Adana, having the needed capacity to meet the cotton needs, turned into a region both supplying the raw material for the British textile industry and an appropriate region for investments. Adana gained important incomes during this process which continued until the start of the 20th century; and started to be the economy center of the Southern Anatolia. Depending on this economic development, some economic - social regulations were made which also affected the daily life. In this article, all of the changes occurred in various fields of the society, from economy to urbanization, as a result of the popularization of cotton production in Adana province will be dealt.

Key Words: Adana, cotton, British textile industry, American civil war, modernization.

Giriş

Modernleşme kavramı, batılı toplum bilimciler tarafından, bütün gelişmekte olan toplumların, batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuştur.¹ Anlam olarak modernleşme, kendi içinde değişme ve gelişme olgularını barındırmıştır. Genel olarak toplumsal değişme ve gelişmeyi ifade eden modernleşme kavramı siyasal olduğu kadar sosyal, ekonomik ve askeri boyutlara da sahip olmuştur.² Farklı boyutlara sahip olması dolayısıyla da toplum bilimciler tarafından farklı şekillerde açıklanmıştır. Eisenstadt, modernleşmeyi tarihsel olarak Batı Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlere doğru bir değişme süreci olarak tanımlamıştır. Lerner ise, modernleşmenin temelinde kentleşmenin yattığı fikrinden hareket etmiştir.³

Modernleşme, “*kültürleşerek modernleşme*” ve “*güdümlü modernleşme*” olmak üzere iki türe ayrılmıştır. Buna göre, tarihsel ve siyasal gelişmelerin tetiklediği içsel dinamiklerin harekete geçmesiyle kendiliğinden işleyen bir süreç hâlinde modernleşmenin gerçekleştiği modele “*kültürleşerek modernleşme*” adı verilmiştir. Batı Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da 17. yüzyıldan itibaren yaşanan değişim ve gelişim süreci bu kategoride değerlendirilmiştir. Buna karşın, iç dinamiklerin söz konusu süreci idare etmede yetersiz kaldığı ve bu noktada dış yönlendirmelerin

¹ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 247; Fahrettin Altun, “*Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu*”, **Divan**, S.1, 2000, s. 123.

² Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, s. 23.

³ Kongar, age., s. 247-251.

ortaya çıktığı modernleşme türleri bulunmaktadır ki buna da “güdümlü modernleşme” denmiştir. Bu tip modernleşmede uygulanan metot daha çok “modern ve ileri” olarak kabul edilen ülkelerdeki kurum, örgüt ve değerlerin modernleşmek isteyen ülkedeki kurum, örgüt ve değerlere örnek alınması şeklinde gerçekleşmiştir.⁴

Osmanlı Devletinin modernleşmesi güdümlü şekilde gerçekleşmiş ve yeryüzündeki bütün ülkelerde olduğu gibi kalkınmanın bir gereği olarak kapitalist dünya sistemine katılmaya zorlanmıştır.⁵ Osmanlı Devletinin çevreselleşmesi-periferileşmesi anlamına gelen Batı kapitalizmine entegre olma süreci, aynı zamanda Adana’nın iktisadi ve sosyal olarak dönüşmesini oluşturmuştur.⁶ Bu bağlamda Adana’nın modernleşmesindeki tarihsel seyir öncelikle gelen yöneticilerin yenilikçi olup olmamalarına bağlı bir gelişim izlemiştir. Amerikan İç Savaşı sonrasında ise sanayileşmiş önemli ülkelerin kentten pamuk talep etmesiyle bu vetîrede dış konjonktür de etkili olmaya başlamıştır. Böylece içsel ve dışsal koşullar bir araya gelerek kentte hızlı bir modernleşme dönemi yaşanmasını sağlamıştır.

Osmanlı-Türk modernleşmesi kapsamında Adana modernleşmesi birikimli bir şekilde ilerlemiştir. Köprülüler devrinde tarım alanında önemli yenilikler yapılması modernleşmenin ilk adımını oluşturmuştur.⁷ Bununla birlikte ilk çağlardan itibaren Adana ovalarında ekimi yapılan pamuk, 1820’lere kadar ancak yöresel ihtiyacı karşılayacak düzeyde kalmıştır.⁸ Daha sonra Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın isyanı sonucunda, Adana ve çevresine ait yönetimin 1833-1840 yılları arasında Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’nın eline geçmesi, yöre açısından önemli bir gelişme

⁴ Aydın, age., s. 25.

⁵ Mehmet Devrim Topses, “Baykan Sezer’in Modernleşme Kuramlarına Yaklaşımı ve Max Weber Eleştirisi”, **H.Ü. Sosyolojik Araştırmalar E. Dergisi**, Ekim 2005, s. 6.

⁶ Çevreselleşme kuramına göre, klasik Osmanlı’da merkezin çevre üzerindeki etkisi yerini, zamanla Avrupa ekonomisine bırakmıştır. Çevreselleşme (ya da merkez-çevre) kuramında, Batı kapitalizminin belirleyiciliği söz konusudur. Bu bağlamda kapitalizmin Osmanlı’ya girişi, Osmanlı’nın çevreselleşmesi ile eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Bk. Nuri Adıyeye, “Anadolu Osmanlı Ölçeğinde Yerel Tarih Yazımında Kuramların Değişimi, Merkez Çevreden Çevreselleşmeye, Çevreselleşmeden Globalleşmeye”, **Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme ve Yerelleşme**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 266; Osmanlı’nın Batı kapitalizmine eklemlenmesi ile Adana’nın sosyo-ekonomik değişim süreci ivme kazanmıştır. Adana’nın dünya pamuk talebi ile dış pazarlara açılması ise Batı kapitalizmine entegrasyonunda etkili olmuştur.

⁷ Adana Güçbirliği Vakfı, Uru **Adania, Adanos, Batana, Danuna, Erdena, Ezene, Adana Sosyo-Ekonomik Rapor**, Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi, 1999, s. 81; Necdet Sakaoğlu, “Mustafa IV”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 277-278.

⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, Büyüm, Nazar (Sahibi), C.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 32.

olmuştur. Çok kısa bir idare devri olmasına rağmen tarımda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tarımdaki bu gelişme daha sonra Adana'da toprağa bağlı sermayenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın gelirken birlikte getirdiği Mısır'ın yerli halkı, Adana ve yöresinde yoğun bir tarım faaliyetine geçerek pamuk ekiminde etkili olmuşlardır.⁹ Özellikle pamuk tarımının gelişmesiyle de, Adana'da zengin bir çiftçi topluluğu ortaya çıkmış ve halkın yaşamında sonraki dönemlerde yoğunlaşan yeni düzenlemelere¹⁰ yol açmıştır. Bununla birlikte bölge, 1841 Londra Antlaşması gereğince yeniden Osmanlı Devletine bağlanmıştır.¹¹

Bölgenin tekrar Osmanlı Devletine bağlanmasından sonra pamuk ekilen arazinin artışı sağlayan en önemli gelişme bataklıkların kurutulması ile kadastro uygulaması olmuştur. Bu gelişmeyi 1858'de kabul edilen Arazi

⁹ Hacıoğulları, Abdullah, **Bereketli Toprakların Öncüleri**, İstanbul, Ares Kitap, 2009, s. 26-27.

¹⁰ İbrahim Paşa, Adana'da yaşamı yeniden örgütledi. Rüşvet yasaklandı. Adana'da yoğun bir denetim düzeni geliştirildi. Ovada tarımı geliştirmek amacıyla İbrahim Paşa, önce işçi azlığı sorununu, Suriye'den sıcağa dayanıklı Arap (Fellah) çiftçiler getirerek çözümlendi. Adana'yı selden korumak amacıyla sel sularının akması için şimdi Kuruköprü denen yere bir kanal açtırdı. Bk. **Yurt Ansiklopedisi**, C.1, s. 29.; İbrahim Paşa aynı zamanda Tarsus ya da İskenderun'a değil de, Mersin yakınlarındaki doğal iskeleye dikkat çekmiştir. Bk. Meltem Toksöz, "*Bölgesel Ekonominin Oluşumu Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova*", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.191, Kasım 2009, s. 79.

¹¹ S. Halûk Uygur, **Tarihi, Turistik Yerleri ve Kentsel Dokusuyla Çukurova'nın Merkezi Adana**, Güncellenmiş 6. Baskı, Adana, Altınkoza: Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s. 13-14; Kemal Çelik, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1921)**, Ankara, TTK, 1999, s. 7; **Adana Güçbirliği Vakfı Sosyo-Ekonomik Rapor**, s. 81; Mehmet Ali Paşa'nın gelirken birlikte getirdiği Mısır'ın yerli halkı, Adana ve yöresinde yoğun bir tarım faaliyetine geçerek özellikle bağ-bahçe ve pamuk ekiminde etkili olmuşlardır. Pamuk tarımının gelişmesi, Adana'da zengin bir çiftçi topluluğunu ortaya çıkarmıştır. Göçerlerin zorunlu olarak yerleşik düzene geçmeleri, bunlara arazi verilmesi ile birlikte ekili-dikili yerlerin oranı artmaya başlamıştır. Bu durum toprağa bağlı sermayenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece de iç ve dış pazarlara yönelik meta üretimi yapan ve üretimde ücretli işçiler kullanan çiftliklerin yayılmasına yol açmıştır. Bk. Şevket Pamuk, "*Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi*", **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, S.17, 2001-2002, s. 40.; Bütün bu çabalar sonucu, Adana ovalarından elde edilen pamuk miktarı 1850'lerde 50.000 balyayı bulmuştur. Fransız gezgin Langlois'in kaydettiğine göre, 1852-1853'lerde Adana vilayetinde 50 pamuk işleme evi, 10 keçe yapım evi, 22 basmahane, 40 masara yeri faaliyette bulunmuştur. Bunlar, şirket halinde ve bir nazırın denetimi altında çalışmıştır. Nazırın yetkisi genişti, hapis karar verebilirdi. Bk. **Yurt Ansiklopedisi**, C.1, s. 32; Yine bu dönemde serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle neredeyse tamamı tarımsal ürünlerden oluşan Osmanlı ihracatı üzerindeki yasaklama ve sınırlamaların yanı sıra iç gümrükler kaldırılmıştır. Yabancı tüccara Osmanlı ülkesinde yetiştirilen ya da işlenen her türlü ürünü satın alma hakkı tanınmış; vergi ve gümrük kolaylıkları getirilmiştir. Bk. M. Murat Baskıcı, "*Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı*", **Mülkiye**, c.XXXIII, S.262, 2009, s. 77.

Kanunnamesi izlemiştir. Kanunnameye dayanarak gerçekleştirilen arazi kayıtları pamuk üretiminin artmasıyla yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte kaydı tamamlanan arazilerin artmasıyla pamuk üretiminde de artış yaşanmıştır. Aynı zamanda Çukurova toprakları özel mülkiyet hâline gelmeye başlamıştır.¹²

Tanzimat Reformları 1860'lara dek Çukurova'ya pek ulaşmamıştır. Dünya pamuk üretiminde ilk sırada yer alan Amerika'da 1861'de başlayan iç savaşa bağlı olarak ürün azalmış, fiyatlar ise yükselmiştir. Bu durum büyük Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirerek o günün en önemli pamuk alıcısı haline gelen İngiltere'yi¹³ darboğaza sokmuştur.¹⁴ Yaşanan darboğazın İngiliz

¹² Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", **Kebikeç Dergisi**, S.21, 2006, s. 102-104; Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1998, s. 21; Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, 2. Basım, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1990, s. 173; Osmanlı Devletinin takip ettiği bu süreç sonunda büyük toprak mülkiyeti ortaya çıkmıştır. Ancak böyle bir özelleşmenin yaşandığı bölgeler sınırlı kalmış ve esasında Çukurova'ya has bir gelişim izlemiştir. Bunun nedeni böyle bir özelleşmenin meşruiyetinin, merkezi iktidar ile kaza sistemi tarafından etkin bir şekilde engellenmesi olmuştur. Bk. Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 137.

¹³ İngiltere, üzerinde en cılız, en naçiz bir pamuk fidanı bile yetişemeyen memleketlerden birisidir. Ve İngiltere, dünya üzerindeki en azametli pamuk endüstrisine sahip bir memleketlerdir. Pamuk, Britanya İmparatorluğu için en lüzumlu iptidai maddelerden biridir. Pamuk, bilvasita veya doğrudan doğruya on beş milyondan fazla İngiliz'i besleyen ve memleketin en mühim endüstri kolunun var olma sebebidir. Pamuk, günde binlerce kilometre uzunluğunda dokuma çıkaran muazzam bir fabrikalar mıntukasının yegâne varlığını oluşturmaktadır. Bu bilgilerden hareketle pamuğun İngiltere için taşıdığı önem daha da netlik kazanmaktadır. Bk. Antoine Zısçka ve Hamdi Varoğlu, **Gizli Pamuk Harbi**, Vakit Gazete Matbaa Kütüphane, İstanbul, 1936, s. 65.; J. A. Schumpeter'in, tekstil sanayisi İngiliz ekonomisi için o kadar büyük öneme sahiptir ki, İngiliz sanayi tarihi tek bir sanayinin (pamuklu sanayi) tarihine indirgenebilir demesi boşuna değildir. Bk. Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, (Çev. Tefik Güran), TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 76.

¹⁴ Amerika'nın güney plantasyonlarında üretilen yüksek kalitedeki pamuğun büyük bölümünü elinde tutan İngiltere'nin uzun yıllar boyunca sahip olduğu bu avantaj Amerikan İç Savaşı'nın başlamasıyla sona ermiştir. İngilizler bir müddet, tekstil fabrikalarını işler durumda tutabilmek adına İç Savaş'a Güneylilerin yanında yer alarak müdahale etmeyi düşünmüştür. Ancak kendileri için Güneyin pamuğu kadar Kuzeyin buğdayının da son derece önemli bir hammadde kaynağı olduğunun bilincinde olan İngilizler, sonradan bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir. Bk. Allan Nevins ve Henry Steele Commager, **ABD Tarihi**, 4. Baskı, (Çev. Halil İnalçık), Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 264-265.; İngiltere, bu darboğaz sonucunda Adana'dan pamuk satın alımı amacıyla şirketler kurmuştur. Bunlardan en önemlisi 1863 yılında Manchester'de Osmanlı Pamuk şirketi adıyla kurulmuştur. Şirketin amacı, Osmanlı İmparatorluğundaki pamuk üretimi ve ticaretini arttırmak olmuştur. Bu ticari kuruluşlar, Adana'da birer ajan, komisyoncu

tekstil sanayicilerini güç durumda bırakması üzerine bu sanayicilerin örgütü olan MCSA (Manchester Cotton Supply Association) yeni pamuk üretim bölgelerinin geliştirilmesi amacıyla çalışmalara başlamıştır. Adana da İngiltere'nin gerek duyduğu pamuğu karşılayacağı yerlerden biri olmuştur. İngiltere'nin pamuk talebiyle birlikte 1862'de pamuk üretimini arttırmak amacıyla saraydan Adana'ya çeşitli teşvikler gelmiştir. Bu bağlamda üreticilere beş yıllık süre boyunca vergi kolaylığı gösterilmesine karar verilmiştir.¹⁵ Ayrıca bir fermanla pamuk tohumu sağlanması emredilmiştir.¹⁶ Bu teşviklere ek olarak İngiltere de -1864 yılında- toprak sahiplerine 6.000 ton pamuk tohumu satmıştır. Aynı senelerde, Mısır'dan 165 bin okka tohumluk getirtilmiş, Adana taraflarındaki çiftçilere dağıtılmıştır. Öte yandan, Ticaret ve Ziraat Nezareti de pamuk üretimine önem vermiş, pamuk ekimi konusunda bir yönetmelik hazırlamış bunu 14 bin adet bastırarak vilayetlere dağıtmıştır. Adana bölgesinde pamuk alan ticaret evleri, Osmanlı Bankası gibi mali bir müesseseye dayanarak toprak sahiplerine kredi vermeye başlamıştır. Bu kredi yardımları, çiftçiyi pamuk ekimine teşvik eden en önemli nedenlerden biri olmuştur.¹⁷ Ancak Çukurova'nın henüz yoğun tarım yapan yerleşik bir nüfusa sahip olmaması ve tarımın ilkel yöntemlerle sürdürülmesi teşviklerin amacına ulaşmasını engellemiştir. Bununla birlikte Adana'da pamuğun "altın çağı" başlamıştır.¹⁸ Bu çağ ile

bulundurmak suretiyle pamuk alımına girişmiştir. Bk. Hüseyin Avni Şanda, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, t.y., s. 67-68.

¹⁵ Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", s. 98-102; **H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi**, s. 75; **H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi**, s. 84.; Amerikan İç Savaşı sırasında İngiltere'nin yoğun teşvikleriyle Osmanlı İmparatorluğunda başlatılan pamuk ekimi kısa sürede sonuç vermiş ve pamuk üretiminde patlama yaşanmış ve bundan Adana da etkilenmiştir. Bk. Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi-On Dokuzuncu Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 77.

¹⁶ Bu fermanla Amerikan ve Mısır pamuğundan hangisi daha iyi ise ondan bir miktar tohum gönderilmesine karar verilmiştir. Bk. **BOA. MKT. MHM, 79/256, 4/N/1279**.

¹⁷ Şanda, age., s. 68; Bu yolla, Adana pamuk bölgesinde, pamuk tarımı artmış, toprak işleri üzerinde yabancı sermaye hareketlerinin egemenliği başlamıştır. Bu geniş çapta pamuk tarımı nedeniyle Adana'ya, Maraş, Antep, Niğde, Kayseri, Sivas, Konya, Antakya ve Lazkiye gibi yerlerden işçi akını başlamıştır. Bundan başka, Adana'ya civar vilayetlerden iş adamları da gelmiş, bunlar da toprak satın alarak pamuk tarımına girişmişlerdir. Adana'da pamuk ücretlerinin artmasında, dış olayların da etkisi olmuştur. Bu bağlamda pamuğa karşı dünya talebinin bu şekilde artması, Adana'da pamuk üretiminin artmasına yol açmıştır. Bk. **Aynı Yer**.

¹⁸ Bülent Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, TİB Yayınları, s. 50; Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", s. 98; Çukurova Bölgesi'nde tarım yapacak nüfusun azlığı Kırım Savaşı sonrası aldığı Nogay Tatarları göçü ve 1862 sonrasındaki Çerkes göçleriyle biraz giderilmiş olsa da etkili bir iskân politikası ancak 1865 sonrasında Fırka-ı İslâhiye'nin aşiretleri iskânı ile gerçekleşmiştir. Bk. Toksöz, "Bir

birlikte, derebeylik ekonomisi devrinde, yerel ihtiyaç için pamuk yetiştiren Adana, bu kez dünya talebine yönelik üretim yapmaya başlamıştır. Bu yüzden Adana pamuk tarımına sermaye hareketi girmiştir. Böylece Adana'da bir tüccar unsuru, zenginleşen büyük ziraat erbabı ve pamuk işçisini yöneten elcibaşı¹⁹ diye bir sınıf türemiştir. Bunun sonucu olarak da bölgedeki toplumsal tabakalaşmanın temeli atılmıştır.²⁰

Çukurova'da halkın pamuk tarımına yönelmesiyle birlikte üretim teknolojisi de gelişmiş, tarımda kullanılan araçlarda niteliksel ve niceliksel değişimler olmuştur. Bu değişimde tarımsal makine üreticisi firmaların ülkedeki satış çabaları²¹ ve devlet politikaları da etkili olmuştur.²² Osmanlı

Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova, s. 98-99; Sonuç olarak "Pamuk demek piyango demektir. Gün olur, bol ürün verir, eline çok para geçerdi, gün olur hiçbir şey vermezdi" sözünü doğrularcasına Adana'da pamuğun bol para ettiği altın çağı başlamıştı. Bk. İlya Ehrenburg, **Dipten Gelen Dalga I**, 2. Basım, (Çev. Mazlum Beyhan), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s. 100.

¹⁹ Elcibaşılar, bir yandan çiftlik sahibine işçi bulduğu için komisyon alır, öte yandan da işçilere iş bulduğu için işçi gündeliğinden bir ücret keserlerdi. Bu yüzden işçi ile çiftlik sahibi arasındaki bu araçlar da kısa sürede zengin olmuşlardır. Öte yandan, işçiye borç para veren ve bunu haftalıklarından kestiren bir tefeci unsuru da meydana gelmiştir. Bk. Şanda, age. s. 69.

²⁰ Şanda, age. s. 69; Bu tabakalaşma sonucu köylünün 11-12 saat yalnızca pamuk tarlasında işçilik yapması, onu başka işler yapmaktan alıkoymuştur. Özellikle kadının da tarlaya girmesi, köylünün ekonomisinde büyük bir değişme yaratmıştır. Örneğin, köylü kadını giyecek eşyayı dokumaya vakit bulamamış, yalnız işçilik yapmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden köylü, ihtiyaçlarının çoğunluğunu çarşı ve pazardan sağlamak zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak köylü, pamuk tarlasından aldığı gündelikle, tüccarlardan ayakkabı gibi giyecek eşyası satın almaya başlamıştır. Bu mübadele zorunluluğu yüzünden yabancı ithalat eşyası köylü evine kadar girmiştir. Bu yolla Adana pamuk bölgesi, Avrupa'nın hammadde kaynağı ve mamul madde pazarı haline gelmiştir. Bk. Şanda, age. s. 69-70.; Kadın için olumsuz çalışma koşulları sunan ve Adana'nın bağımlı bir iktisadi yapının parçası olmasını hızlandıran bu tabakalaşma süreci aynı zamanda kadının modernleşmesinin de başlangıcını oluşturmuştur.

²¹ Tarımda makineleşme konusunda yabancı şirketlerin Türkiye'de çeşitli faaliyetleri görülmüştür. Özellikle erken sanayileşmiş İngiltere için Türkiye kaçırılmayacak büyük bir pazardı. 1880'lere kadar Anadolu'da tarımsal makineler piyasasında İngiltere hâkimiyetinde yavaş bir makineleşme yaşanmıştır. Daha sonraları 1882'de tarımsal makine ithalatına gümrük muafiyeti getirilmesi, Çukurova'da büyük ölçekli tarımın yaygınlaşması ve sanayileşmesini tamamlayan Almanya'nın da pazara girmesiyle birlikte makinelerin yayılışı hızlanmıştır. Piyasada Alman ve Amerikan makineleri önemli pay elde etmiştir. Bk. Baskıcı, M. Murat, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 58/1, 2003, s. 36.

²² Varlık, a.ge. s. 47; Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı", s. 77; Toprak mülkiyeti edinme hakkının 1867'de yabancılar için de geçerli kınmasıyla Adana ve Kozan'ın köylerinde Ermeniler yoğunluk kazanmıştır. Adana şehri civarında ise yeni yeni yerleşen Çamurdanoğlu, Karafakizade, Koçandarlar gibi göçer aşiretler tapu edinmiştir. Bölge ekonomisinin gelişimi için muhacirlere bile müdahale edilmemiş ve tapu verilmiştir.

Devleti bu politikalar kapsamında tarımsal makineler ithalatına gümrük muafiyeti tanımıştır. Ek olarak model çiftlikler ve tarlalar kurarak makinelerin ve diğer modern tarımsal tekniklerin kullanımının uygulamalı olarak gösterilmesini sağlamıştır. Çeşitli vilayetlerde kurulan model çiftliklerde, çiftçilerin bu konulardaki çekincelerini gidermek üzere, ıslah edilmiş tohum türleri, yapay gübreler, verimlilik arttırıcı teknikler ve çeşitli tarımsal makineler yerli ve yabancı tarım uzmanları gözetiminde kullanılmıştır. Bu vilayetlerden biri de Adana olmuştur.²³ Bu bağlamda Amerikan İç Savaşı Amerika için olumsuz sonuçlar doğururken, Osmanlı İmparatorluğunun ve özel anlamda Adana'nın şansı olmuştur.²⁴

Çukurova'da pamuk üretiminin yaygınlık kazanması kaçınılmaz olarak temel girdisi pamuk olan sanayinin kurulmasına da yol açmıştır. 1860'lara kadar pamuk temizleme ve presleme işlemleri son derece ilkel yöntemlerle yürütülmüştür. Ancak Osmanlı Devletinin pamuk üretimini resmi bir politika haline getirmesi üzerine yabancı devletlerin buradaki yatırımlarında büyük bir artış görülmüş ve önemli fabrikalar kurulmaya başlanmıştır.²⁵

Pamuk üretiminin artmasını sağlayan bir başka gelişme Adana'nın 1867'de vilayet haline gelmesi olmuştur.²⁶ Bunun sonucunda şehir merkezi

Bk. Aktan, ag.e., s. 116; Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", s. 103-104.

²³ Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı", s. 79.

²⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 101-102.

²⁵ Varlık, age. s. 59; Osman Doğan-Ebul Faruk Önal, **Çukurova'ya Bereket Getiren Projeler**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011, s. 24; Fransızlar 1864'te Adana'da ilk pamuk işleme (çırçır) fabrikasını kurmuşlardır. Fabrikayı makine mühendisi Justin Daudet kurmuştur. Fabrika, 1875'te toplumsal ve ekonomik gerekçelerle Ceyhan'ın merkezine taşınmıştır. Pamuk işleme sanayindeki geri yapının ortadan kaldırılması yolunda girişimlerde bulunan İngilizler ikinci pamuk işleme tesisini kurmuşlardır. Bu girişimlerin ardından 1864'te Adana'nın önde gelen tüccarlarından Tırpani Kardeşler buharlı bir çırçır fabrikası açmışlardır. Bk. Varlık, age. s. 60; **Adana Güçbirliği Vakfı Sosyo-Ekonomik Rapor**, s. 22-23.; Sanayileşmenin artması ile birlikte Osmanlı Devletinde 1863'te kurulan "İslah-ı Sanayi Komisyonları" vasıtasıyla gümrük gelirlerini arttırmak, sanat okulları açmak, şirketleşmeyi teşvik etmek yoluyla bölgedeki sanayi ve el sanatlarının korunmasına çalışılmıştır. Bk. Aykut F, Şireli, "Türkiye'de Sanayileşme ve Belli Başlı Meseleler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.26, İstanbul, 1983, s. 140-141.

²⁶ Fuad Paşa ile Mithat Paşa'nın hazırladığı 8 Kasım 1864 Nizamnamesiyle kurulan ve devletin merkezileşmesini amaçlayan Osmanlı vilayet sistemi Fransa departement sistemi model alınarak oluşturulmuştur. İl sisteminin başlangıcı olan bu nizamname 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bunun sonucunda kurulan vilayetlerden biri de Adana olmuştur. Bk. Nuray Ertürk Keskin, **Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi**, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 196; Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", **Karadeniz Araştırmaları**, S.32, K13 2012, s. 92-94.; Bu nizamnameye göre Osmanlı toprakları vilayet, sancak, kaza ve köylerden oluşan yönetim

ve çevresindeki arazi kadastrodan geçmiştir. Böylece pamuk üretiminin yaygınlaşmasına paralel olarak üretim miktarı da artmıştır.²⁷ Adana'nın vilayet haline gelmesinden önceki bir tarihte olmakla birlikte -1864-1866 yılları arasında- Mithat Paşa öncülüğünde çiftçilere kredi veren kurumlar olarak kurulan Memleket Sandıkları ile ulusal bankacılığın temelleri atılmıştır. Aynı zamanda pamuk üretimine destek sağlayacak önemli bir kurumun oluşması sağlanmıştır. Tüm ülkede -1889-1903 yılları arasında- bu sandıkların açtığı her 100 liralık kredinin yaklaşık 7 lirası Çukurova'ya, özellikle de Adana vilayetine verilmiştir. Aşar vergisinin %1'i bu sandıklara tahsis edilmiş ve sandıktan Adana'da sulama olanaklarını arttırmayı amaçlayan küçük kanalizasyonlar yapılması amacıyla sermaye aktarılmıştır.²⁸ Sel baskınlarına karşı nehir boyunda önlem alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Seyhan Nehrinin iki tarafındaki arazinin özellikle Yüreğir çiftliği ve karyesinin sel baskınından korunması için, Karataş iskelesi ve nehir boyunda önlemler alınmaya çalışılarak buradaki arazi kurtarılmıştır.²⁹ Menafi Sandığı vasıtasıyla ilk traktör ve tarım aletleri getirilmiştir. 1883 yılında hayvanlarla çekilen ilk pulluklar ve Harman-Hasat makineleri tarımın hizmetine girmiştir. Ancak tarımsal işletmelerdeki

birimlerine ayrılmıştır. Bu düzenleme ile yöneticilerin unvan ve atamalarında da bir değişikliğe gidilmiştir. Eyalet adı vilayete dönüşürken, vali yönetici olarak durumunu ve unvanını korumuştur. Sancak terimi yerine ise zaman zaman liva terimi kullanılmış ve yönetimi kaymakam yerine mutasarrıfa bırakılmıştır. Kaza birimi ise statüsünü korumuş ve kaza yöneticisi olarak kaymakam iş başına getirilmiştir. Bk. Cengiz Eroğlu vd. (Editörler), **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Kitapları, Ankara, 2012, s. 36.; Bu nizamname ile Adana'da kademeli tapu dağıtımları ve nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. Yüzlerce yeni kasaba ve köy kurulmuştur.

²⁷ Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", s. 102-104.

²⁸ Toksöz., "Bölgesel Ekonominin Oluşumu Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova", s. 88; Özlem Yıldırım Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 37-41; Adana'da tarımın önem kazanmasıyla sulama işleri de önem kazanmış ve karlı bir yatırım alanına dönüşmüştür. Bu nedenle bazı kişiler Adana vilayeti dahilinde bulunan Çukurova arazisinin temizleme ve sulama imtiyazının kendilerine verilmesi için dilekçe ile Saray'a başvurmuştur. Ancak bu dilekçeler arazinin hayvan yetiştirmede kullanıldığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Bk. BOA. DH.MKT., 20/23, 13/Za/1310.

Menafi ya da Memleket Sandıkları buldukları yöreden toplanan aşar vergisinin onda biri ile yine aynı yörenin tarımında kullanılması amacıyla oluşturulan kaynaklardı. Ziraat Bankası kurulmadan önceki uygulamaya göre, aşarın onda birinin hesabı her yerde farklı şekilde yapılıyordu ve sık sık yolsuzluğa yol açabiliyordu.

²⁹ H. 1297 tarihli AVS, s. 75; 1880-1882 yılları arasında Seyhan Nehri, özellikle karların erimeye başladığı ilkbahar mevsiminde taşmasını engelleyecek bir barajın olmaması nedeniyle sellere neden olmuştur. Bu tarihlerde Seyhan Nehrinin taşmasıyla oluşan sellerin yol açtığı zararı en aza indirebilmek için cetveller (kanallar) açılmıştır. Bk. **H. 1309 tarihli Adana Vilayet Salnamesi (AVS)**, s. 84.

sermaye kıtlığı ve asayişsizlik nedeniyle bölge tarımına ortaklık hâkim olmuştur.³⁰ 1888 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti'nin denetiminde Ziraat Bankası kurulmuş, 1889'da 217.992 kuruş sermaye ile kurulan Adana Ziraat Bankası ise ilk şubelerden biri olmuştur.³¹

Tarım ve sanayi alanındaki ilerlemelere koşut olarak Çukurova bölgesinin dünya pazarına açılmasıyla yakından ilgili bazı somut değişiklikler de olmuştur. Bölgede, Avrupa ülkelerinin ticaret anlaşmalarıyla avantajlar elde etmeleri ve sonradan yeniden düzenlemeler yapılması üzerine devlet, ithalat, ihracat ve vergi oranlarını düzenlenmiştir. Pamuğun önem kazanmasından önceki bir tarihte gerçekleşmiş olmakla birlikte 1850'de Doğu Akdeniz'de bölgeye hizmet edecek aktif bir liman şehri olan Mersin'in kurulması bölge ticaretini etkilemiştir. 1865-1867'de göçerler zorunlu iskâna tabi tutulmuştur. 1875'te Konya-Silifke-Adana-Mersin şosesi, 1886'da Adana-Mersin demiryolu³² açılmıştır. Adana'da Deutsche Bank (Alman Bankası) şubesi açılmıştır. Bağdat-Berlin demiryolu projesinin uygulanması vb. bayındırlık ve ulaşım faaliyetleri de bölgenin çehresini değiştirmiş; iktisadi canlılığını arttırmıştır. Bu yeni dönüşüm, sanayileşen Avrupa'nın artan hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla bölge koşullarına uygun sanayi bitkisi cinsinin seçimi ile uygun teknikle tarım faaliyetini ve bunları

³⁰ Akgül, Seyit Ali, **Çağının Tanığı: Yeni Adana**, Bilgi Ofset, s. 79.

³¹ Coşar, Nevin, *"Türkiye'de Bankacılığın Tarihsel Gelişimi"*, **Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi: 1908-2008**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2010, s.4 2010, s. 429; Akgül, age. s. 83; 1924 yılında Adana'yı ziyaret eden Ticaret Bakanı Ali Cenani (Gürbüz) Bey izlenimlerini şöyle aktarmıştır: *"Adana'daki mali kurumlar, Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası, İtibar-ı Milli Bankası şubeleriyle, Selanik Bankası, Memalik-i Şarkıye Fransız Bankası şubeleridir. Bunlardan İtibar-ı Milli Bankası ile Ziraat Bankası'nın çiftçilerimize pek önemli ve etkili hizmet ve yardımları görülmüştür."* Bk. **Aynı Yer.**

³² Adana-Mersin demiryolu 1886'da açılmış olmakla birlikte öncesinde de bu hat üzerinde demiryolu yapılması amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. 1884 yılında Mersin'den Adana'ya kadar bir demiryolu inşası konusunda Nahid Bey ve Kostaki Teodor Efendiye imtiyaz verilmiş ve buna dair şartname ile mukavelename hazırlanmıştır. Bk. **BOA**. DVN. MKL, 5/24, 3/Ş/1300.; Bu ise Adana'nın dış pazarlara açılmasını sağlayacak Mersin Limanı'nın hinterlanda bağlanmasına verilen önemin göstergesi olmuştur. Bundan başka XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çukurova'yı dünya pazarına bağlamayı amaçlayan çeşitli tasarılar da geliştirilmiştir. Bunların ilki, 1856'da İngilizlerin önerdiği ve Osmanlı Devletinin benimsediği İskenderun-Basra Körfezi demiryolu tasarısı olmuştur. 1870'te, yine İngilizlerin önerdiği bir başka tasarı, Mersin-Adana-İskenderun-Kilis-Urfa-Diyarbakır demiryolu olmuştur. Bunlardan başka Osmanlı Devleti de benzer çalışmalar yürütmüştür. Örneğin, Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın hazırladığı bir raporda, Maraş-Kozan-Adana-Karataş'ı birbirine bağlayacak 200 kilometrelik bir demiryolu döşenmesi tasarlanmış, demiryolunun yapılması için 87.000 lira dolayında bir para ayrılması önerilmiştir. Hasan Fehmi Paşa, bu tasarısında, ayrıca İzmit'ten başlayıp, Bağdat'ta bitecek bir başka demiryolu önerisi sunmuştur. Bk. **Yurt Ansiklopedisi**, C.1, s. 34.

garanti altına alacak sosyal düzenlemeleri gerektirmiştir. Bu düzenlemeler ise pamuk endüstrisini, nüfus yoğunlaşmasını, yeni ulaşım olanaklarını ve ürünün dünya pazarlarına açılmasını getirmiştir. Bunun sonucunda başından beri Çukurova’da görülen içe dönük/kapalı ekonomi değişime uğramıştır.³³ Ekonomik değişim sosyal yaşamı da etkilemiştir. Böylece XIX. yüzyıla kadar Seyhan Nehri’nde yaşanan taşkınların kontrol altına alınamaması nedeniyle bataklıklarla kaplı, hastalıklara açık ve az nüfuslu bir bölge olan Adana merkezi de değişmeye başlamıştır.³⁴

Ticaretin gelişmesi ile Adana ve Çukurova yöresi, on dokuzuncu yüzyılda, kapitalizmin nüfuz ettiği Osmanlı toprakları haline gelmiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren pamuğun bu topraklardaki ağırlığı giderek artmış, bir ihraç ürünü olarak yöreyi neredeyse tek ürüne, monokültüre mahkûm etmiştir. Bununla birlikte Çukurova’da oluşmaya başlayan sermaye birikimi netlik kazanmaya başlamıştır.³⁵ Bu sermaye birikimi ile birlikte pamuk ticaretinin bölge ekonomisindeki önemi de ortaya çıkmıştır. Böylece pamuk ticaretinin düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamak ve denetlemek üzere “*Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası*” adıyla “*Adana Sanayi Odası (ASO)*”, daha sonraki bir tarihte ise “*Adana Ticaret Odası (ATO)*” kurulmuştur.³⁶

Bölgede tarım ve ticaretin gelişmesi Osmanlı’da uzun yıllar zanaat olarak kalan dokumanın Çukurova’da yayılmasını ve ün kazanmasını da sağlamıştır. Buna bağlı olarak I. Dünya Savaşı öncesinde bölgede bir dokuma sanayi oluşmaya başlamış ve Adana’da iki iplik fabrikası

³³ Oğuz Aktan, **Türk İşadamları ve İşletmeleri: Adana’da Pamuğa Dayalı Sanayi ve Ticaret İşletmelerinde Sosyal-Kültürel Etkiler**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s. 126; Toksöz, “*Bölgesel Ekonominin Oluşumu: Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova*”, s. 78-79; Çukurova’nın büyük ölçekli ticari tarımı 1870-1890 arası gibi kısa bir sürede başarılmasında tüccarların ve sermayedarların toprağa hızla yatırım yaparak ortakçılığa dayanan büyük ölçekli işletmelere yönelirken önlerine hemen hemen hiç engel çıkmaması etkili olmuştur. Bunun en önemli sebebi de Çukurova’nın bataklık ve dağlık beşeri coğrafyası, 19. yüzyılın ikinci yarısına dek herhangi bir yerleşik grubun, ailenin, kesimin ciddi bir varlık göstermediği nüfus yapısı ve ovada küçük ölçekli tarımın güçlü bir geleneğe sahip olmaması gibi kendine özgü nitelikleri olmuştur. Bk. Toksöz, “*Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova*”, s. 100-101.; İhracata yönelik tarımsal meta üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte Adana civarındaki gelişmiş demiryolu ve denizyolu taşımacılığı, Çukurova’nın ham pamuk üretimini diğer yerlere ulaştırmasını sağlamıştır. Bk. Gözde Ramazanoğlu, **Adana’da Tarih Tarihte Adana**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2006, s. 77-78.

³⁴ Aktan, age., s. 112; **Yurt Ansiklopedisi**, C.1, s. 65.

³⁵ Zafer Toprak, “*20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye*”, **Toplumsal Tarih**, S.191, Kasım 2009, s. 70; Nevzat Evrim Önal, **Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü**, 2. Baskı, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 61.

³⁶ **Adana Güçbirliği Vakfı Sosyo-Ekonomik Rapor**, s. 395-396.

kurulmuştur. Bu fabrikalar sırasıyla 10.000 iplik eğirme makinesi ve 200 tezgâh ve 6500 iplik eğirme makinesi ve 50 tezgâh ile üretimde bulunmuştur.³⁷

Amerikan İç Savaşı'nın canlandırdığı pamuk fiyatları 1890'lı yıllarda gerilemiştir. 1890 yılında 6.09 kuruş olan pamuğun okka fiyatı, beş yıl içinde 4.07 kuruşa düşmüştür. Ancak 1900'lerde, Almanların da piyasaya girmeleri üzerine fiyatlar yeniden yükselmiştir. Ek olarak 1900'lere girerken dünyada bir "pamuk krizi" baş göstermiştir. Bu ise Çukurova'da pamuğa verilen önemi tekrar arttırarak pamuk ekiminin canlanmasını sağlamıştır.³⁸ Bunun sonucunda önemli sanayi ülkelerinin bölgedeki pamuk rekabeti yeniden canlanmıştır. Bunda dünya pamuk üretiminden kendisine yetecek kadar pay alamayan Almanya'nın bu ihtiyacını Çukurova'dan karşılamak istemesinin de önemli etkisi olmuştur.³⁹ Buna bağlı olarak demiryolları ile Çukurova'ya uzanmış olan Almanya, Adana civarında Anadolu Demiryolu Şirketi vasıtasıyla, toprak sahiplerine, yüksek kaliteli tohumluk kullanmaları, Alman malı tarımsal araç ve makineler alabilmeleri ve sulama yatırımları için kredi vermeye başlamıştır. Daha sonraları ise Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından kurulan, Deutsche Levantische Baumwolle Gesellschaft'ın özellikle Adana bölgesinde üreticilere pamuk tohumu ve düşük faizli kredi sağlama yönünde faaliyetleri olmuştur.⁴⁰

1900'lerde meydana gelen pamuk krizi hükümetin duruşunu da değiştirmiştir. Bunda ham ve nihai pamuğa dünyadan gelen talebin giderek

³⁷ Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", s. 74.

³⁸ Adana pamuk üretimi 1900 yılından sonra düzenli olarak artmaya başlamıştır. Her ne kadar bu yükselişin bir kısmı daha intansif ekimden kaynaklanıyor olsa da, büyük kısmı ekim yapılan arazi miktarındaki genişlemenin bir sonucu olmuş ve bu genişleme 1908 yılında yılda %5 oranında gerçekleşmiştir. Bk. Quatert, age., s. 240.

³⁹ Varlık, age. s. 52-53; Yurt Ansiklopedisi, C.1, s.34-35; 1900'lerde pamuğun dış piyasalarda tekrar önem kazanmasıyla Amerika tebaasından pamuk tüccarı Kalyoti Efendi'nin islattığı pamukların gümrükten muayene edilmeden geçirilmesi ve bunun Adana pamuklarının dış ülkelerdeki sürümüne zarar vereceği konusu endişe yaratmıştır. Bu ise pamuk ticaretinin Adana ekonomisi için taşıdığı önemin bir göstergesi olmuştur. Bk. BOA.DH.MKT., 2338/24, 28/Z/1317.

⁴⁰ Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme:1870-1914", s. 39; Adana bölgesindeki işgücü sıkıntısı Avrupa denetimi altındaki geniş ekim alanlarını işletmeyi, uygulamada imkânsız hale getirdiği için şirketin genel politikası, küçük arazileri genişletmek olmuştur. Alman hükümeti yöreye doğrudan bir ilgi göstermiş ve kendi Afrika kolonilerinde pamuk tarımını geliştirmek amacıyla işe aldığı bir grup Amerikalı pamuk eksperini 1905 yılında öncelikle İzmir ve Adana'ya göndermiştir. Bu eksperler doğru çıkırlama ve denkleme teknikleri üzerinde eğitim vermiş ve yerel koşullara en uygun pamuk tohumu türleri hakkında önerilerde bulunmuşlardır. Bk. Donald Quatert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 233.

yükselmesi ve mevcut erzakları aşması etkili olmuştur. Ham pamuk fiyatları da o doğrultuda artmıştır. Böylece Adana pamuğunun fiyatı 1896-1900 ile 1901-1905 yılları arasında %25 artmıştır. Bu fiyatlar 1906-1908 yılları arasında tekrar %8 artış göstermiştir. Hükümet ve Avrupalılar üretimi arttırmak amacıyla harekete geçince, Adana'da Amerikan İç Savaşı ile benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Böylece İstanbul 10.000 okka Amerikan pamuk tohumu ithal ederek bunları Aydın ve Adana vilayetlerine dağıtmıştır.⁴¹ Ayrıca Sultan'ın Maliye Nezareti müşavirliği görevini üstlenen Alman kökenli Bay Raffauf'un önerisiyle hükümet, Anadolu'da yetiştirilen pamuk türlerinin etüt edilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine Adana'daki ziraat müfettişleri yerel pamuk üretimi hakkında bir rapor hazırlamışlardır. Adana ziraat müfettişi hazırladığı raporda, Ziraat Nezareti'nin Mısır pamuğuyla yaptığı deneylerin Adana'da başarılı olduğunu belirtmiş ve pamuk üretimini daha çok arttırmak için daha fazla yabancı tohum ithalini önermiştir. Buna ek olarak düşük fiyattan teçhizat satışı için alet depoları kurulması, kredi kısıtlamalarının gevşetilmesi ve seyahat eden ziraat müfettişlerinin işe alınmasında ısrar etmiştir. Müfettiş raporunda, Adana Ticaret ve Ziraat Odası tarafından vilayet dahilinde çeşitli bölgelerde zirai ve ticari ilkokullar kurulmasının ve yerel yolların ve limanların iyileştirilmesinin de gerekli olduğunu vurgulamıştır.⁴²

Adana'daki pamuk tarımını arttırmaya yönelik bu çabaların yanında başka arayışlar da olmuştur. 1902'de sunulan ve Çukurova'nın kanallar açılarak sulanmasını öngören teklif bu arayışlar kapsamında yer almıştır. Teklifte, Adana Vilayeti dâhilinde akan üç büyük nehrin sularından ovalar sulanmak üzere uygun mahallere cetveller çekileceği ve bu cetvellerin olduğu yere kanallar açıldığı takdirde bölgedeki ziraatın son derece gelişeceği öngörülmüştür. Ayrıca bu nehirlerden Seyhan Nehri Çiftlikat-ı Hümâyûn (Devlet Çiftlikleri) civarından akması nedeniyle, kanallar açıldığı

⁴¹ Quatert, age., s. 232; Pamuğun 1900'lerde tekrar önem kazanması pamuk ihraç miktarlarına da yansımıştır. Buna göre, 1876 yılından sonra on beş yıl boyunca durgunlaşan Adana'da pamuk ihraç miktarı daha sonra 1891-1895 döneminde iki katına çıkmış, sonraki beş yıl içinde önceki seviyelerin altına düşmüştür. Ancak 1900 yılı sonrası fiyat artışlarına rekor ihracat seviyeleriyle cevap vermiştir. Dönemin büyük kısmında, gerçek üretim seviyeleri, ihracatın sergilediğine benzer eğilimler göstermiştir. 1884 yılında Adana ovası 42.000 balya üretmiştir. 1903-1905 döneminde yıllık üretim ortalaması sadece 45.367 balya olarak gerçekleşmiştir. Fakat sonraki üç yılda bu, yıllık 65.000 balya seviyesine ulaşmıştır. Bk. Quatert, age. s. 238-239.

⁴² Quatert, age., s. 234-235; Bu raporları gözden geçiren Heyet-i Fenniye, kendi önerilerini sunmuştur. Buna göre, Adana vilayetinin yerli üreticilerine ücretsiz dağıtılmak üzere Mısır tohumları satın almak amacıyla beş yıllığına 10.000 kuruşluk bir meblağ alınmasını teklif etmiştir. Buna ek olarak Adana örnek tarlasında deneysel amaçlı ekim için beş yıllık bir döneme yayılacak 40.000 kuruşluk bir ödenek ayrılmasını belirtmiştir. Bk. Aynı Yer.

takdirde bu çiftliklerin de yeni baştan ihya olacağı ifade edilmiştir. Ortağı Mösyö Benziki de *“bu büyük teşebbüs gerçekleşir ve Adana ovaları sulanır ise bu vilayet ‘ikinci Mısır’ denmeye layık hale gelecektir”* diyerek işin ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermiş ve *“bu pek büyük ve faydalı teşebbüsün gerçekleşmesini ahalinin dört gözle beklediğini”* de ilave etmiştir.⁴³

Pamuk üretiminde sağlanan bu gelişmeler bölgenin dış pazarlara açılmasını ve Adana’ya çağdaş tarım araçlarının girişini daha da hızlandırmıştır. Buna ek olarak hammaddesi pamuğa dayanan sanayi gelişmeye başlamıştır. Bunun sonucunda on dokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında Adana’da çağdaş anlamda bir sanayi ortaya çıkmış ve giderek çağın ölçülerine yaklaşan fabrikalar kurulmaya başlanmıştır.⁴⁴ Şark Halı İmalatçıları Şirketi (The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.)’nin 1908 yılında Haçin (Saimbeyli)’de kadın ve kızları bir araya toplayarak tesis ettiği ve buradaki işçileri doğrudan doğruya yönettiği halı imalathanesi de bu kapsamda yer almıştır.⁴⁵

Tarım ve sanayi alanındaki üretimin artmasıyla pamuk, iç ticarete konu olan malların başında gelmeye başlamıştır. Çırçırlanmış pamuk sepetler içinde, eski Borsa binasının bulunduğu meydanda açıkta satılmaya başlanmıştır. İthalat ve ihracat ticareti Mersin’de yoğunlaştığından, Adana’dan Mersin Limanı vasıtasıyla pamuk ihraç edilmiştir.⁴⁶ Ticari faaliyetlerin hız kazanmasıyla bölgenin önemli merkezlerle bağlantısını sağlayacak ulaşım ağının geliştirilmesine çalışılmış, bu amaçla çeşitli projeler üretilmiştir. Bu projelerden biri de 1909 yılında Amerikalılar tarafından hazırlanan Chester Projesi olmuştur. Projede, Adana’ya çok yakın olan Yumurtalık’ta bir liman ve buradan başlayıp Bitlis’te sona erecek bir

⁴³ Doğan, Osman-Ebul Faruk Önal, **Çukurova’ya Bereket Getiren Projeler**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011, s. 19.

⁴⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, C.1, s.135; Bölgede kurulan bu sanayi kuruluşları Saray tarafından da desteklenmiş ve bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Bu bağlamda Adana’da pamuk ipliği, dakik ve irmik imal etmek amacıyla Bosnalı Mehmed ve Salih Efendiler tarafından inşa olunacak fabrika için Avrupa’dan getirilmesi gereken alet ve edevatın gümrükten herhangi bir resim uygulanmadan geçirilmesine izin verilmiştir. Bk. **BOA**. BEO, 175851/2345, 20/Ra/1322.

⁴⁵ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 80.

⁴⁶ Akgül, age. s. 80; Mersin Limanı’nın Adana tarımı ve ticareti açısından önemi 1319 Adana Vilayet Salnamesine de yansımıştır. Buna göre, Mersin limanı açık bir limandır. Birkaç rüzgârın etkisi altında olması nedeniyle gemilerin barınmasına uygun değilse de posta vapurlarının zorunlu uğrak yeri olmuştur. Ayrıca genel olarak Adana vilayetinin kısmen de Konya vilayetinin dışı açılan kapısı olmuştur. Bk. Güven Aykan (Çev.), **Adana Salnamesi Hicri (1309 ve 1319)**, Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları, Adana, 2008, Salname-i Vilayet-i Adana Defa 11, s. 21.

demiryolunun yapımı öngörülmüştür. Ancak Almanya ile Fransa'nın karşı koyması ve I. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle bu gerçekleşmemiştir.⁴⁷

Bölgedeki pamuk üretimi özellikle I. Dünya Savaşı öncesi hızlı bir şekilde artmıştır. Bunda toprağın elverişli oluşu, köylünün görece kolay kredi olanaklarına sahip olması yanında üretimi attırmaya yönelik sürdürülen çalışmalar da etkili olmuştur. Ancak sulama konusu yöre için önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bu nedenle de sulama sorununun çözümüne yönelik çareler aranmıştır. Bu kapsamında 1910'da Adana ovasının veriminin arttırabilmesi amacıyla setler inşa edilmesi konusunda bir imtiyaz şartnamesi hazırlanmıştır. Beş bölümden oluşan şartname kırk bir maddeden oluşmuştur.⁴⁸ Aynı tarihte Adana, Mersin, Silifke, Tarsus, Misis, Ulukışla yol ve sulama haritası hazırlanmıştır.⁴⁹ Ayrıca Irak, Rumeli ve Adana'da bazı geçit, sulama kanalı, set ve köprüler yapımı amacıyla Avrupa'dan mühendisler getirilmesine karar verilmiştir.⁵⁰ 1912 tarihinde ise Adana vilayetinin sulanmasına dair bir proje hazırlanmış ve proje kapsamında nehirdeki su miktarını gösterir bir de plan çizilmiştir.⁵¹

Yöredeki pamuk ekiminde karşılaşılan sorunlardan biri de sermayenin kıt olması olmuştur. Birçok toprak sermayesizlik nedeniyle ekilememiştir. Ortakçılık da yeterince cazip gelmemiştir. Bu ortamda tefecilik ortaya çıkmıştır. Ancak pamuk üretiminin verimini arttırabilmek amacıyla çaba sarf edilmeye devam edilmiştir. Çağdaş üretim yöntemleriyle, ayıklanmış tohum kullanarak, buharlı lokomotiflerle toprağı 30 santimetre daha derin sürerek hektar başına verimi 200 kilograma kadar arttırabilmek mümkün hale gelmiştir. Bununla birlikte emeğin kıt olması pamuk üretimi için kilit derecede önem arz etmiştir. Buna bağlı olarak 20. yüzyıl Çukurova'sında ana sorun yöresel işgücü açığı olmuştur. Çukurova'nın nüfusu yörenin 24.000 dönümü bulan ekilebilir topraklarını işlemeye yetmemiştir. Bu nedenle mevsimlik işçi yöre için kaçınılmaz hale gelmiştir. I. Dünya Savaşı öncesi geçici amelelerin miktarı 60.000-80.000 dolayına ulaşmıştır. Bu işgücü açığı büyük ölçüde şark vilayetlerinden, Van, Erzurum, Diyarbakır, Musul, Antep, Maraş, Sivas, Niğde ve havalisinden, Kayseri Konya cihetlerinden, Antakya ve Lazkiye'den karşılanmıştır. Bu yörelerin dağlarıyla Fırat havalisinden gelen Kürtler, az bir kısmını İskenderun ile Antakya arasındaki dağlık mntıkada yaşayan Ensariye ahalisi ve

⁴⁷ Varlık, age., s. 26

⁴⁸ **Adana Ovası İrva ve Teybisi ve Setler Tesisi Ameliyatı İmtiyazının Münakasasına Ait Şartnamedir**, Konstantiniye, Matbaa-i Ebuiziya, 1327, s. 2.

⁴⁹ BOA. HRT.h., 2424, 21/B/1326.

⁵⁰ BOA. MV, 23/120, 27/B/1326.

⁵¹ BOA. HRT.h., 2042, 1/M/1330; İlgili proje ve plan için Bk. **Ek-1 ve Ek-2**.

Çukurova'nın kuzeyinde Adana vilayetinin dağ mıntıkası ahalisi pamuk hasadında etkin konumda yer almıştır.⁵² Pamuk üretiminde kullanılacak işgücünün sağlanması amacıyla yapılan bu göçler bölgede önemli bir nüfus hareketliliği oluşturmuştur.

Yapılan çalışmalar ve işgücü ihtiyacının karşılanması sonucunda üretim artmıştır. Bunun sonucunda ihracata yönelik tarımsal meta üretimi Çukurova bölgesinde yaygınlaşmış ve on dokuzuncu yüzyılda Seyhan Nehri aracılığıyla, Kıbrıs ve Kuzey Suriye'ye gemilerle pamuk ile bir miktar da diğer ürünlerden ihraç edilmiştir. Adana civarında gelişen demiryolu ve denizyolu taşımacılığı sayesinde Çukurova'nın ham pamuk üretimi diğer yerlere gönderilebilmiştir.⁵³

Bölgenin pamuk üretiminin temellendirdiği ekonomik gelişimi Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı, bütün Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Adana'da da yaşamı derinden etkilemiştir. Seferberlik ilan edilince, erkeklerin askere alınması ve savaş koşulları, tarımsal üretimi düşürmüştür.⁵⁴ Bölgedeki ekonomik ve ticari göstergeler de bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir.⁵⁵ Bunu fark eden Fransa, Adana'da Suriye Bankası'nın bir şubesini açmak suretiyle ihtiyaç sahiplerine uzun vadeli kredi olanağı sağlamıştır. Ancak, işgal yönetiminin tutumu nüfus hareketleri ve sosyal huzursuzluklar, bölge ekonomisinin tamamen çökmesine yol açmıştır. Müslümanlara uygulanan baskı, idareye güvensizlik ve asayişsizlik sebebiyle tarımsal üretim düşmüş, ticaret gerilemiş, ihracat ise azalmıştır.⁵⁶

Vilayetin muhasebe müdürü ile defterdar yardımcısını değiştirerek yerine Beyrut'tan Fransız kökenli bir kontrolör getiren Fransızlar, vergilerle aşarı kendileri tahsil etmeye başlamıştır. 1919 Temmuz ayında ihale edilen aşardan 650.000.-, Ekim ayında pamuk aşarından 320.000.- TL gelir elde

⁵² Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", s.72-74; İşgücü ihtiyacını karşılamak üzere gelen bu kimselerin varlığı bazen Adana'da bazı sağlık problemlerinin görülmesine de neden olmuştur. Bu tür durumlarda İstanbul'un müdahalede bulunması gerekmiştir. Bu bağlamda Adana vilayetine çeşitli vilayetlerden gelen mevsimlik tarım işçilerinin de etkisiyle yaygınlaşan frengi hastalığının kontrolü ve bu hastalığa tutulanların tedavisi konusunda birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bk. BOA. DH. MKT, 6/917, 17/L/1322.

⁵³ Ramazanoğlu, age., s. 77-78.

⁵⁴ Yurt Ansiklopedisi, C.1, s. 41.

⁵⁵ İbrahim İslam, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova "Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 58, Cilt XX, Mart 2004, s. 55.

⁵⁶ İslam, agm., s. 56.

edilmiştir.⁵⁷ Tahsil edilen bu meblağın önemli bir tutara sahip olması Adana'da işgal koşullarının getirdiği olumsuzluklara rağmen pamuğun önemli bir üretim miktarına sahip olduğunun göstergesi olmuştur.

Mütareke ve işgal yıllarında, başta pamuk olmak üzere, tarımsal üretime dayanan bölge ekonomisi büyük bir çöküntü yaşamıştır. Ticaretin durgun ve ihracatın az olması, hem üretimin azalmasına, hem de önemli bir ihracat malı olan pamuğun fiyatının düşmesine sebep olmuştur. Asayişin sağlanamaması ve Çukurova'ya dışarıdan tarım işçisi gelmemesi ise pamuk fabrikalarını kapanma noktasına getirmiştir.⁵⁸ Üretimdeki hızlı düşüş, Mersin limanından yapılan ithalat ve ihracat rakamlarına da yansımıştır.⁵⁹ İhracatın önemli bölümünü, üretimi düşmüş olmasına rağmen, pamuk oluşturmuştur.⁶⁰

Sonuç

Adana, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın 1833-1840 yılları arasında yörenin yönetimini eline alması ile ilk kez Batı etkisi ile karşılaşmıştır. Pamuk ekiminde usta ameleler kullanılmıştır. Tarım alanındaki işçi-işveren ilişkileri düzenlenmiş, işgücünün çalışma koşullarıyla ilgili kurallar belirlenmiştir. Üretimi arttırmak amacıyla ekim tekniğinde yenilikler yapılmıştır. Bütün bunlar bölgede modern tarımsal üretimin temellerinin atılmasını sağlamıştır.

Bölgedeki üretimin arttırılmasına yönelik çalışmalar Adana'nın Osmanlı yönetimine geçmesinden sonra da devam etmiştir. 1858'de uygulamaya konan Arazi Kanunnamesi ve kadastro uygulaması pamuk tarımını arttırdığı gibi bölgede özel mülkiyet bilincinin oluşmasını da sağlamıştır. Daha sonraki zamanda bataklıkların kurutulması ile tarım alanında kullanılacak yeni alanlar elde edilmiş; bu alanların kullanılmasıyla üretimde artış sağlanmıştır. Ancak bu üretim yine de sınırlı kalmıştır. Adana'nın önemli bir ekonomik güç haline gelmesi ancak 1861'de meydana gelen Amerikan İç Savaşı ile olmuştur. Savaşla birlikte oluşan küresel pamuk kıtlığı, Adana'da pamuk tarımını yaygınlaştırmış ve yöre önemli bir pamuk ihracatçısı haline gelmiştir. Bu durumun ülkenin genel iktisadi durumu için de önemli bir gelir kaynağı haline gelmesiyle, bölgedeki üretim saray tarafından desteklenmiştir. Bölgedeki üretimden faydalanmak isteyen

⁵⁷ Taha Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 116.

⁵⁸ **Yeni Adana Gazetesi**, 11 Ekim 1921.

⁵⁹ **Yeni Adana Gazetesi**, 6 Eylül 1921; **Yeni Adana Gazetesi**, 2 Ekim 1921.

⁶⁰ İslam, agm., s. 56-57.

yabancılar da üretimi arttıracak yatırımlar yapmıştır. Bunun sonucunda bölgedeki pamuk üretimi oldukça artmıştır. Üretimin artması daha fazla işgücünün kullanılmasını gerektirmiştir. Bu ihtiyacın bir kısmı ülkedeki genel siyasi ortamdan etkilenecek başına buyruk hareket eden yörenin güçlü aşiretlerinin bölgeye gönderilen Fırka-ı Islahiye ile iskâna tabi tutulmasıyla karşılanmıştır. İhtiyacın giderilmesinde etkili olan diğer faktör ise yapılan mevsimlik göçler olmuş ve bu göçler bölgede önemli bir nüfus hareketliliği oluşturmuştur. Ancak bu işgücünün de ihtiyacı karşılamada yetersiz kalması makineleşmeyi gerektirmiştir. Makineleşmeye ek olarak ileri tarım tekniklerinin kullanılması artan üretime bağlı olarak bölgede hammaddesi pamuğa dayanan sanayinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Pamuk aynı zamanda önemli bir ticari ürün haline gelmiştir. Bölgenin ticaret alanında da önemli bir yer elde etmesiyle önemli merkezlerle bağlantısını sağlayacak ulaşım olanaklarının geliştirilmesine önem verilmiştir. Ayrıca bir zincirin halkaları şeklinde ticari faaliyetleri sağlayacak finans kurumları oluşturulmuş, kredi verecek bankalar kurulmuştur. Bu tür imkânların gelişmesi şehrin göç almasını sağlamış ve beraberinde kent yaşamını geliştirecek düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir. Bu düzenlemeler ise Adana'nın kent yaşamı açısından modernleşmesinde etkili olmuştur.

Pamuk üretimi I. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan işgallere bağlı olarak gerilemiştir. Bununla birlikte savaş öncesi dönemde kaydedilen üretim artışı sayesinde Adana tarım, sanayi ve ticaret alanlarında gelişmiştir. Buna bağlı olarak kent yaşamını daha modern hâle getirecek adımlar atılması gerekmiştir. Bütün bu çalışmalar ise Cumhuriyet dönemi için önemli bir temel oluşturmuştur.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BOA. BEO, 175851/2345, 20/Ra/1322.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. DH. MKT, 6/917, 17/L/1322.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. DH.MKT., 20/23, 13/Za/1310.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. DVN. MKL, 5/24, 3/Ş/1300.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. HRT.h., 2042, 1/M/1330.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. HRT.h., 2424, 21/B/1326.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. MKT. MHM, 79/256, 4/N/1279.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **BOA**. MV, 23/120, 27/B/1326.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **BOA**. DH.MKT., 2338/24, 28/Z/1317.

Adana Vilayet Salnameleri

H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi.

H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi.

Yeni Adana Gazetesi

Yeni Adana Gazetesi, 11 Ekim 1921.

Yeni Adana Gazetesi, 2 Ekim 1921.

Yeni Adana Gazetesi, 6 Eylül 1921.

Kitaplar

Adana Güçbirliği Vakfı, Uru **Adania, Adanos, Batana, Danuna, Erdena, Ezene, Adana Sosyo-Ekonomik Rapor**, Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi, 1999.

Adana Ovası İrva ve Teybisi ve Setler Tesisi Ameliyatı İmtiyazının Münakasasına Ait Şartnamedir, Konstantiniye, Matbaa-i Ebuziya, 1327.

Akgül, Seyit Ali, **Çağının Tanığı: Yeni Adana**, Bilgi Ofset, t.y.

Aktan, Oğuz, **Türk İşadamı ve İşletmesi: Adana'da Pamuğa Dayalı Sanayi ve Ticaret İşletmelerinde Sosyal-Kültürel Etkiler**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996.

Aydın, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.

Aykan, Güven (Çev.), **Adana Salnamesi Hicri (1309 ve 1319)**, Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları, Adana, 2008.

Büyüm, Nazar (Sahibi), **Yurt Ansiklopedisi**, C.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.

Çelik, Kemal, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1921)**, Ankara, TTK, 1999.

Deane, Phyllis **İlk Sanayi İnkılâbı**, (Çev. Tevfik Güran), TTK Basımevi, Ankara, 2000.

Doğan, Osman-Ebul Faruk Önal, **Çukurova'ya Bereket Getiren Projeler**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011.

- Ehrenburg, İlya, **Dipten Gelen Dalga I**, 2. Basım, (Çev. Mazlum Beyhan), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004.
- Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK Basımevi, Ankara, 1994.
- Eroğlu, Cengiz vd. (Editörler), **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Kitapları, Ankara, 2012.
- Hacıoğulları, Abdullah, **Bereketli Toprakların Öncüleri**, İstanbul, Ares Kitap, 2009.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Kasaba, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi-On Dokuzuncu Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Keskin, Nuray Ertürk **Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi**, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.
- Kocabaş, Özlem Yıldırım, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Kongar, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1979.
- Nevins, Allan ve Henry Steele Commager, **ABD Tarihi**, 4. Baskı, (Çev. Halil İnalçık), Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Önal, Nevzat Evrim **Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü**, 2. Baskı, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Pamuk, Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, 2. Basım, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1990.
- Quatert, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ramazanoğlu, Gözde, **Adana'da Tarih Tarihte Adana**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2006, s.17.
- Şanda, Hüseyin Avni, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, t.y.
- Toros, Taha, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Uygur, S. Halûk, **Tarihi, Turistik Yerleri ve Kentsel Dokusuyla Çukurova'nın Merkezi Adana**, Güncellenmiş 6. Baskı, Adana, Altınkoza: Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.

Varlık, Bülent, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, Türkiye İktisatçılar Birliği Yayınları, t.y.

Zıschka, Antoine ve Hamdi Varoğlu, **Gizli Pamuk Harbi**, Vakit Gazete Matbaa Kütüphane, İstanbul, 1936.

Makaleler

Adıyeke, Nuri, “*Anadolu Osmanlı Ölçeğinde Yerel Tarih Yazımında Kuramların Değişimi, Merkez Çevreden Çevreselleşmeye, Çevreselleşmeden Globalleşmeye*”, **Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme ve Yerelleşme**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Altun, Fahrettin, “*Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu*”, **Divan**, S.1, 2000.

Arıcanlı, Tosun, “*19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek*”, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Baskıcı, M. Murat, “*Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı*”, **Mülkiye**, c.XXXIII, S.262, 2009.

Baskıcı, M. Murat, “*Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 58/1, 2003.

Coşar, Nevin, “*Türkiye'de Bankacılığın Tarihsel Gelişimi*”, **Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi: 1908-2008**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2010.

İslam, İbrahim, “İslam, İbrahim, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Çukurova “Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 58, Cilt XX, Mart 2004.

Pamuk, Şevket, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, S.17, 2001-2002.

Sakaoğlu, Necdet, “*Mustafa IV*”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Şireli, Aykut F, “*Türkiye'de Sanayileşme ve Belli Başlı Meseleler*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.26, İstanbul, 1983.

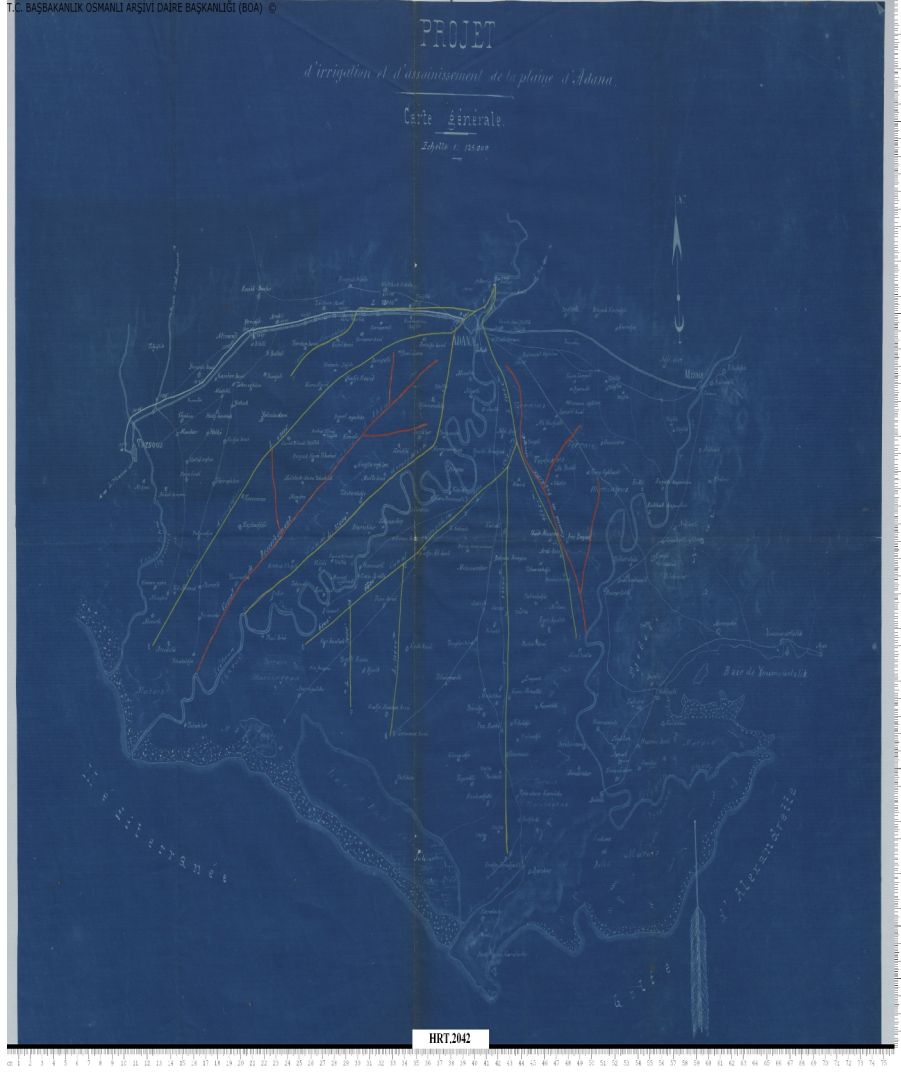
Toksöz, Meltem, “*Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova*”, **Kebikeç Dergisi**, S.21, 2006.

Toksöz, Meltem, “*Bölgesel Ekonominin Oluşumu Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova*”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.191, Kasım 2009.

Toprak, Zafer, “*20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye*”, **Toplumsal Tarih**, S.191, Kasım 2009.

- Toprak, Zafer, “*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1998.
- Topses, Mehmet Devrim, “*Baykan Sezer’in Modernleşme Kuramlarına Yaklaşımı ve Max Weber Eleştirisi*”, **H.Ü. Sosyolojik Araştırmalar E. Dergisi**, Ekim 2005.
- Torun, Fatih Sadık “*Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)*”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.32, Kış 2012.

EK-1

Adana Vilayeti'nin Sulama Projesi ve Nehirdeki Su Miktarını Gösterir Plan (Ölçek: 1/125.000)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): BOA. HRT.h..., 2042, 1/M/1330.

